

KALLA ZSUZSA – RINGER ISTVÁN

Régészet és irodalmi muzeológia találkozása

Az Egy eltűnt vár nyomában. Kutatások a sátoraljaújhelyi várhegyen 2007–2013.
című kiállításról

Az ötlet: hogyan kapcsolhatóak össze egymástól távol eső tudományterületek egy tárlaton

A kiállítás két, korábban külön-külön zajló folyamat termékeny találkozása – olyan egyedi, helyi kísérlet, amely egyszerre helyez reflektorfénybe egy ígéretes régészeti eredményeket hozó, izgalmas várfeltárást és lehetőséget ad egy országos, fővárosi közgyűjteménynek, hogy megmutassa, milyen témákkal képes bekapcsolódni egy távoli városi múzeum működtetésébe, egy nagyobb régió kulturális kínálatába.

2013-ban, a megyei múzeumi hálózat felszámolása után a Petőfi Irodalmi Múzeum tagintézményévé vált a sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc Múzeum. Az épület frissen felújított műemlék, a régi kaszinó, majd a későbbi városháza klasszicista tömbje. A város közössége tehát egyik legfontosabb kulturális intézményének újraindítására készült.

2007-ben a helyi önkormányzat kezdeményezésére kezdődött meg a sátoraljaújhelyi Várhegyen az egykor jelentős, de mára szinte az alapokig elpusztult vár kutatása, melynek korábban még a helyét sem sikerült egyértelműen azonosítani.

A Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma régész munkatársának, Ringer Istvánnak vezetésével folyó feltárás egyedi érdekességű a laikusok számára is, mivel

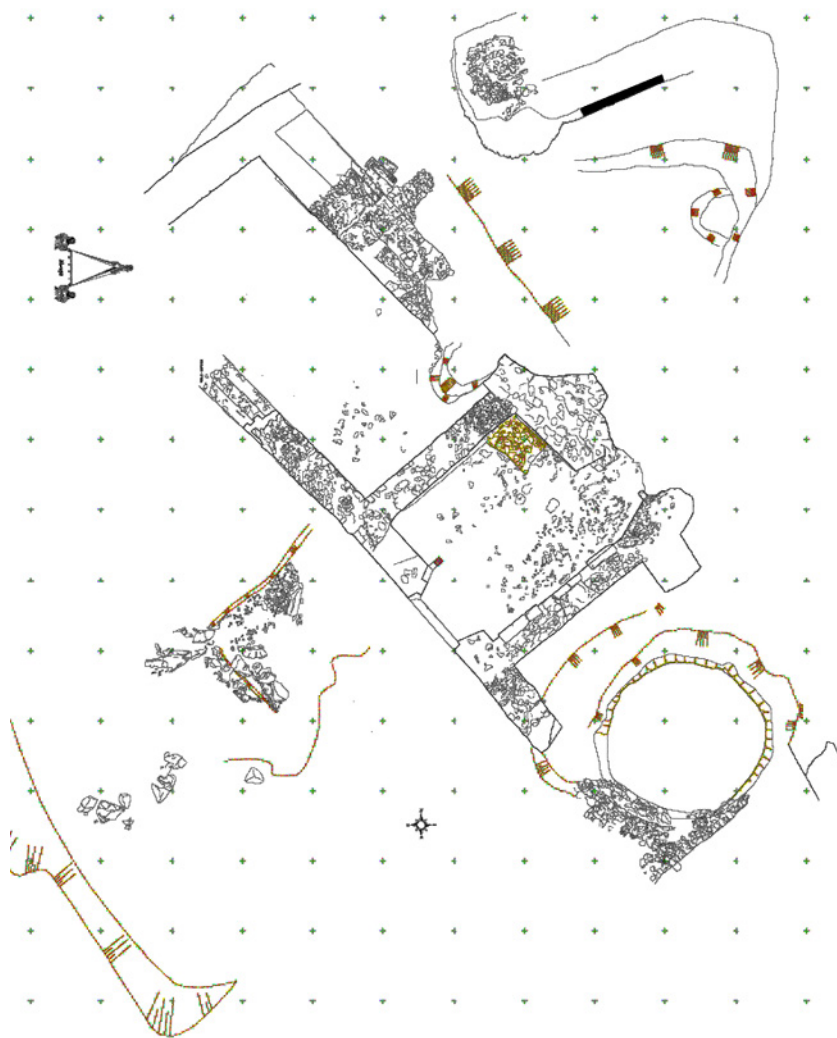
a legkorszerűbb tudományos módszereket alkalmazó munka egy olyan, a köztudatban megsemmisültnek vélt objektumot tár fel, amelyről már a helyi hagyomány is csak legendákat ismer. A Petőfi Irodalmi Múzeum és a Kazinczy Ferenc Múzeum munkatársai az új funkciókat kereső, a működtetés kereteit tisztázó beszélgetések során¹ szinte azonnal rátaláltak erre a komoly tudományos vállalkozásra, amely ekkor már a helyi érdeklődők, a civil szféra gyakorlati támogatásával, és önálló honlappal, reprezentatív ismeretterjesztő kiadvánnyal,² a várban a hagyományápolók által szervezett programsorozattal rendelkezett. A közös tervezés során olyan tárlatban gondolkoztunk, ami hiteles támpontokat kínál a közösségi identitás, az Újhelyhez való pozitív érzelmi kötődés megerősítéséhez. Azt szerettük volna elérni, hogy a tárlat segítse a múlt helyi értékeinek megismerését és a városi társadalom szempontjából fontos intézménynek mutassa az újranyitást. Sőt, szerezzon aktív támogatókat az akár még egy évtizedig is folyó kutatásnak, vagyis teremtsen élő kapcsolatot a várhegyen folyó, hosszú tudományos tevékenység és az itt lakók között, válaszoljon azokra kérdésekre, amelyek a terepre látogató laikusokban felmerülhetnek.

Nem kis kihívást jelentettek a tervezésben a környék kiválóan helyreállított, sokak által ismert, turisztikailag népszerű, látványos várai: Sárospatak, Füzer. Nyilvánvalóvá vált, hogy más úton kell elindulni, hiszen az újhelyi vár falai nem állnak – s talán soha nem is fognak³ –, ezen a tárlaton nem tudunk történetileg hiteles, reprezentatív műtárgyakat, festményeket, bútorokat, fegyvereket bemutatni, hanem más típusú, hétköznapi, egyelőre szerénynek tűnő leletegyüttessel és felszíni szórványokkal lehet számolni. Ugyanakkor a feltárással ismerkedő számára rendkívül nagy benyomást keltő információtömeg állt rendelkezésre: jelentős mennyiségű ásatási dokumentáció, légifotók, a feltárást előkészítő mérések eredményei és a vártörténet meggyőző elbeszélése az újraértelmezett történeti források alapján, vagyis értékes, bemutatásra érdemes anyag és történelmi tudás.

¹ A múzeumban a fenti kiállítással egy időben megnyílt a helyi irodalmi hagyományokhoz, a város egyik legfontosabb kulturális egyesületéhez, a Kazinczy Társasághoz kötődő, ugyanakkor a Petőfi Irodalmi Múzeum magas minőségű kiállításainak, installációs brandjének színvonalát képviselő a *Szép és Jó. Kazinczy és a művészetek* című tárlat (KOVÁCS Ida – GYAPAY László, *A szépmesterségek. Kazinczy-kiállítás Sátoraljaújhelyen*, Irodalomismeret, 2013/4 = http://www.irodalomismeret.hu/files/2013_4/kovacs_gyapay.pdf [2014. 04. 30.]). Megújultak az intézmény fogadóterei, turisztikai informatikai pont létesült, korszerű múzeumpedagógiára nyílt lehetőség.

² www.ujhelyivar.hu [2014. 04. 30.]; RINGER István, *Castrum Wybel. Gondolatok a sátoraljaújhelyi vár múltjáról, jelenéről és jövőjéről*, Sátoraljaújhely Város Önkormányzata, Sátoraljaújhely, 2010.

³ A műemléki helyreállítás, az épületek maradványainak megőrzése és bemutatásuk formájának eldöntése nem csupán szakmai hozzáértést, infrastrukturális és anyagi kérdéseket vet fel – a hazai régészeti közvélemény elméletileg sem egységes a jelenleg létező megoldások értékelésében. Ezért egyelőre csak a víziók, az elvi tervezés szintjén lehet beszélni a konzerválás és kiegészítés tényleges lehetőségeiről.

Ebből a helyzetből következett a döntés, hogy a tárlat a jelenleg is folyó feltárás munkálataiba, eredményeibe engedjen bepillantást, mindez talán formabontó módon, az irodalmi muzeológia elsősorban információkat mozgósító eszközeivel. Be akartuk mutatni az ásatáson előkerült, töredékességében is látványos leletanyagot, táblókon feldolgozni a vár okleveles forrásokból megismerhető történetét és a hozzá kapcsolható régészeti információkat. Az elbeszélés csomópontjaihoz kiválasztottunk egy-egy izgalmas mozzanatot, a várbirtokosokhoz köthető történeteket. A Petőfi Irodalmi Múzeum kiállítási gyakorlata az elsősorban a műtárgyakra fókuszáló régészeti tárlatoknál talán felkészültebb a fenti helyzetre, tehát arra, hogy egy kiállítás

karakterét pusztán a szöveges és vizuális tartalom, az arculat, a látványelemek határozzák meg, ezek lendítsék tovább a néző érdeklődését.

A metszefal

„...fegyver egyik úta ez tisztességnek,
szép tudomány második úta ennek”

A régészek a feltáráson szabályos formájú, általában négyzetes szelvényekben vagy kutatóárkokban dolgoznak. A törmelékét felszíntől kezdve, vízszintesen, szintenként haladva távolítják el, míg az egykori épület maradványait ki nem bontják. Időnként éles szerszámmal teljesen függőlegesen vágják a szelvényfalat: ez a **metszet**, ami sok, nagyon fontos rétegtani (*sztratigráfia*) információt ad a felhalmozódott rétegekről, jelzi a különböző történéseket – építést, átalakítást, pusztulást, betöltést, beásást. A rétegek vizsgálatával tehát nemcsak kronológiai kérdésekre, hanem sokszor a vár életéhez köthető, esetleg forrásokból is ismert eseményekre (építkezés, tűzvész, ostrom) is következtetni lehet.

Az itt látható rétegsor adja meg a hely ún. **relatív időrendjét** is. A gondosan megfigyelt jelenségek értelmezése alapján jó esély van arra, hogy megbízható időrendi sorozatot alkossunk a különböző, zárt rétegek lerakódásáról. Az alsó rétegek értelemszerűen a korábbiak, azonban az ásatások felülről lefelé haladnak, tehát a rétegtani eseményeket fordított sorrendben kell elképzelnünk: mintha egy hagyoma héjait távolítanánk el. Az egyes **rétegek abszolút idejét** – tényleges korát – a bennük talált leletek jelzik, különösen jól használhatók erre a célra például a pénzek. A metszeteket a régész gondosan dokumentálja, fényképet és rajzot készít róla.

A csaknem teljesen elpusztult újhelyi vár régészeti kutatása a leomlott, romba dőlt épületekből képződött, helyenként több méteres vastagságot is elérő **köves omladék eltávolításával** kezdődött. A munka végeredményeként eljutottunk a vár utolsó használt járósintjéig. Itt már kirajzolódtak a vár pusztulás előtti periódusának megmaradt épületrészei. Az következő lépés az évszázadok során többször átalakított, bővített vár egyes építési korszakainak felderítése. Ehhez előre meghatározott pontokon **kutatóárkokkal és szelvényekkel** vágtuk át az utolsó használt járósintet és megvizsgáltuk, elemeztük a felszín alatti rétegsorokat.

Ennek a nagy kiterjedésű, a magyarországi vártörténet tipikus mozzanataival jellemezhető objektumnak a feltárását a jelenben zajló történészként, folyamatként kívántuk megjeleníteni. Ez a szándék természetesen eleve jelzi, hogy rá kívántunk mutatni a tudományos alap kutatások, konkrétan a régészet és a muzeológia társadalmi hasznosságára. Mint általában a rendkívül összetett és erőforrás-igényes projektek, a feltárás, egy vár teljes kiásása és bemutatásának sikere szempontjából alapvető, hogy közösségi felhatalmazás álljon mögötte. Célként tűztük ki tehát azt

is, hogy közelebb hozzuk a közönséget általában a régész munkájához, ezzel felváltva, hogy a tudományos háttéranyagok, a felmérések, rajzos és fotódokumentációs munkák, a feltárási stratégia, a restaurálás – egyszóval a szakma hétköznapijai is teret kapjanak a tárlaton.

Itt a rendezői csapat kibővült az ELTE Régészettudományi Intézetének a múzeumi bemutatás iránt elkötelezett szakértőivel⁴ és még konkrétabban Bárdi Bogátával és Hegyi Dórával, azzal a két középkori régészet szakirányos MA-hallgatóval, akik már a tervezett tárlat ismeretében vettek részt a 2013-as évad munkáiban, a leletek feldolgozásában, majd a rendezésben, a szövegírásban, az illusztrációk felkutatásában.⁵

A jelen cikk két szerzője, a feltáró régész Ringer István és a Petőfi Irodalmi Múzeum részéről a rendezésben közreműködő irodalomtörténész Kalla Zsuzsa különböző tudományos területről érkezett. A szakterületeik távolsága ellenére közös, személyes tapasztalati területük a tárgyi-történeti muzeológia, egyrészt a középkori koraujkori történelem emlékei, másrészt az irodalom tárgyi hagyatékainak világa. Talán ennél is lényegesebb azonosság az a művelődéstörténeti érdeklődés és ismeretterjesztő attitűd, amit mindkettejük szakmai múltjában kiállítások, kiadványok, előadások sora bizonyít.

A megjelenítés, a kivitelezés lehetőségeit erősen meghatározták a körülmények: a rendelkezésre álló helyszín – két alacsony, boltíves, 60 négyzetméteres helyiség – a szűkös idő, a rendelkezésre álló források és szakemberek, de ezek a tulajdonképpeni „korlátok” segítettek, hogy világos, határozott, megvalósítható tervet dolgozzunk ki. Abban például, hogy a terepmunkát – a feldolgozás, az értelmezés műveleteit, vagyis a régészet tudományos módszertanát – vonzó élményként, szellemi kalandként mutassuk be, szükségünk volt egy kitűnő fotósra, aki a nyári évadban, a feltáráson készült képeivel képes volt személyes ismerősként bemutatni a „főszereplőket”.⁶ Ugyanígy váltak a kiállítás létrejöttében a régész mellett egyenrangú, meghatározó résztvevővé a látogatók szempontjait folyamatosan előtérben tartó „külsősök”: a szövegeket gondozó irodalomtörténész, a vizuális tartalmakat közvetítő táblákat tervező grafikus és az egységességért, a harmonikus térképzetért, a teljes padlót befedő légifotó, az épületelemek, a tárgyakat rejtő, nem hagyományos „vitrin” kialakításáért felelős látványtervező.⁷ A nyitottság és a széles tudományos és muzeológiai háttérbázis fedezete sokszínű, kísérletező kedvű, régészeti tárgyakat talán szokatlan módon kommentáló tárlatot hozott létre.

⁴ Anders Alexandrával, a muzeológia módszertanát és történetét, Kalla Gáborral, a régészetelméletet oktató kutatókkal.

⁵ BÁRDI Bogáta, HEGYI Dóra, *Egy eltűnt vár nyomában. Kutatások a sátoraljajihelyi Várhegyen, avagy egy régészeti kiállítás, amit irodalmi múzeum rendezett*, Ásónyomon, 2014. február 5. = <http://www.asonyomon.hu/egy-eltunt-var-nyomaban-kutatasok-a-satoraljajihelyi-varhegyen-avagy-egy-regeszeti-kiallitas-amit-irodalmi-muzeum-rendezett/> [2014. 04. 30.]

⁶ A légifotók, a terepfelvételek Szoboszlai Marcell munkái.

⁷ A grafikai arculat, a tematikus táblák struktúrája László Csaba (René Margit), a látványterv Juhász Tibor munkája.

gyűjteményi anyag teljes bemutatását és azt, hogy a tárlat illusztratív háttérként szolgáljon a történelem oktatásához.) A régészet szempontjából egy központi elv szervezte a bemutatást: nem attraktív „kincseket”, egyedi, különleges, esztétikai erejükkel meggyőző leleteket állítunk ki, hanem hétköznapi életvilágok rejtekútjain folyó barangolásra hívjuk a látogatót.

Vártörténet és a feltárás munkálatai 2013-ig

A vár történetét az oklevelekből, s más írásos forrásokból részletekbe menő alapos-sággal tárta fel Détszy Mihály. Tisztázta, hogy az Árpád-korban castrum Patak néven, azaz patakiként megnevezett vár a Sátoraljaújhely határában magasodó Sátoros-hegyek utóbb Várhegy néven emlegetett, 334 méter magas kúpján állt, s a pataki erdőispánság (comitatus de Potok) erőssége volt.

Amint az erdőispánság felbomlott, az elnevezés lassan anakronizmussá vált, s a 14. század második felétől egyre gyakrabban újhelyi várként tűnik fel a forrásokban. A vélhetően a tatárjárást követő évtizedben emelt, királyi építésű, s történetének korai időszakában többször királyi vagy királynői birtokban lévő vár későbbi tulajdonosai között a Perényi és Pálóczi család tagjait találjuk, utolsó gazdája a mohácsi vészt követő zűrzavaros időszak egyik ellentmondásos megítélésű személyisége, a Sárospatak várát felépítő Perényi Péter koronaőr volt. Újhely magaslatra épített vára a reneszánsz erődepítészet követelményeinek megfelelő sárospataki vár elkészültével hadászati jelentőségét végképp elvesztette, s korszerűsítésére már nem került sor. Szép lassan végképp romba dőlt, s emléke is alig maradt: föld alá került romjait benőtte az erdő.

A föld színéről nyomtalanul eltűnt vár régészeti feltárása egy évnyi előkészület, szervezés után 2008-ban kezdődött meg, s jelenleg is zajlik. A munka nyomán a törmelékhalomok alatt váltakozó magasságban bontakoznak ki a várfalak maradványai. Előkerült egy belső sziklaárok és a vár nagyméretű ciszternája (vízgyűjtője) is. A feltárás a csaknem teljes pusztulás és az ebből képződött, helyenként 3–4 méter vastagságú omladékréteg miatt lassan halad, s a vár pontos alaprajza, építéstörténete ezért még ismeretlen előttünk.

A kiállítás tervezése: régészeti tárgyak és irodalmi szövegek kölcsönhatása

A várak műemléki rekonstrukciója, kiállításainak megtervezése, a feltárás bejárása ma a kortárs muzeológia egyik élesen vitatott diskurzusa: egy-egy vár története csak önálló kiállításként képzelhető el? Vagy nagyobb, szélesebb történeti narratíva részekén kell megjelenítenie? Van-e más lehetőség? Milyen szerepet kaphat az elbeszélésben a jelen horizontja? Hogyan igazodik a kiállítás információinak segítségével a terepen a látogató?

A jelen valóságát, a feltárás elsődlegességét szem előtt tartva a kiállításon egy, a Várhegy platóját, a falakat mutató légifelvételről készült, az egész padlót beborító fotógrafikába „lép be” a néző: alapvetően a közvetlen, érzéki tapasztalat fontosságából indultunk ki. Háttal az egyetlen szembeötlő elem a torony- vagy óraszerű zárt vitrinszekrény, ami a leleteket rejt. Oldalt, a falon az értelmező alaprajz a várásatás eddigi régészeti eredményeit foglalja össze. Körben, a táblákon az ebben a térben talált tárgyak mai képe és hajdani ábrázolásai láthatók az újhelyi vár ismert funkciói

szerint csoportosítva: hogyan működött mint birtok, uradalmi központ, lakóhely vagy katonai objektum. A kis, alig húsz négyzetméteres térben nincs szükség „bejárási útvonalra”, a körben elhelyezett témák, tárgyak és képek egyetlen pillantással átfoghatók.

A terem három, tipikus régészeti forrásból származó információ összevetésére ad lehetőséget: ez a rekonstrukció, az interpretáció és párhuzamok (szövegek és vizuális források használata) – mindezt a tudományos szóhasználat alkalmazása nélkül.⁸ A tematikus centrumok a szemet vonzó, a rekonstrukciót pótló padlógrafika a topográfiával, a leleteket a valóságban és szövegesen is bemutató szekrény, tetején a „váridőt” jelző, kronológiai tájékozódást adó órával, körben a lakótér, az életforma, a várbeli mesterségek megjelenítése a táblókon. A bejárat másik oldalán egy személyes élettörténet elevenedik meg, Perényi Péter koronaőrre, a vár egykori birtokosára. A mohácsi csatát követő „zavaros” évtizedeket, a politikai, vallási megosztottságot, a sokféle szándék, érdek és meggyőződés sűrű közegét két, más-más célcsoportnak szóló érintőképernyős játék és információs felület teszi átélhetővé.

⁸ Egy példa a táblaszövegek ismertető részéből: *Egy középkori kővárnak, amilyen az újbelyi is, számos szerepet kellett betöltenie. Bár legtöbb ismeretünk a politikatörténeti kutatásokból van, biztos, hogy katonai, gazdasági központ illetve rezidencia, lakóhely is. Az 1250 körül felépített vár és a hozzá tartozó település a 14. század végéig királyi birtok volt, a pataki erdőispánság része. Az uralkodó tehát nem lakott itt, hanem általában vadászatok alkalmával használta. De néha lakóhelyként is szolgált, V. István gyakran tartózkodott a várban.*

A következő terem a leletanyag egy másik, hangsúlyos, a térrekonstrukcióhoz nélkülözhetetlen szegmensét helyezi a középpontba: a faragott épületelemeket. Itt egy különleges, reprezentatív tárgy fogja össze a teret és jeleníti meg a vár legfontosabb időszakait: az egyik oldalán gótikus, a másikon reneszánsz stílusú ajtó-ablak keret. Ezt ölelik körbe a vártörténet tablói, ahol korszakonként változóan jól ismert, illetve a történész szeme előtt eltűnő birtokosok, személyek és történetek elevenednek meg. Itt lehet meghallgatni az elpusztult várról szóló legendákat is. A központi tárgyhöz igazodó térképész célja annak a ténynek a tudatosítása a látogatóban, hogy a régészeti feltárás igazolhat vagy cáfolhat történeti elképzeléseket, helyi hagyományokat. A terem másik oldalán a régészeti módszertan eszköztára jelenik meg kézzelfogható, izgalmas módon, például egy valódi metszetfallal találkozhat a látogató. Számos multimédiás eszköz, például a teljes felszint bemutató, panorámaképet vetítő monitor segíti a nézőt abban, hogy elképzelhesse, hogyan bontakoztak ki az elmúlt évek során a vár maradványai. A kiállítás itt arra invitálja a látogatót, lépjen közelebb a régész munkájához, figyelje meg a részleteket: egy feltárás ne maradjon csupán autóból elsuhanó látvány, vagy a túrázás közben bejárt romterület keltette nosztalgikus kép. Szeretnénk bepillantást engedni a tudományterület képviselőinek eleven dilemmáiba, az egyre bővülő technikai lehetőségek, az újfajta természettudományos módszerek költségei és a rendelkezésre álló anyagi források közötti szakadék keltette feszültségekbe. Erre az elmélyülésre egy érintőképernyős pihenőpont ad lehetőséget, ahol a dokumentáció, a feltárás története tanulmányozható. Itt tematikus pontokra bontva ismerheti meg az érdeklődő a régész munkáját az ásástól előkészítő munkafázisoktól, az előkerült jelenségek értelmezésén át a leletanyag feldolgozásáig, megtekintheti az eltelt hat év foto- és videofelvételeit. A régészet ezen a felületen tudományként, de a „kincskeresés” izgalmát nem mellőzve jelenik

meg: az információk bősége jelzi, hogy a régészet képes a nemzeti múlt feltárt darabjait a jelen kultúrájában hasznos és méltó módon elhelyezni.

A fenti narratíva egységes, stabil alapját egyértelműen az eddig elvégzett, sokéves szakmai munka adta: a terepmunka és a leletanyag alapos, kitűnő dokumentációja, feldolgozottsága, a szinte azonnali restaurálás. A rendezés során bebizonyosodott, hogy a gyakorlati régészeti tapasztalat – a kitűnő térlátás, vizuális érzék, a logisztikai

rugalmasság és gyakorlatiasság, a tárgyak szimbólumként való használatának képessége – egy kiállítás létrehozásában is számos előnnyel jár: erre példa, hogy a vár pusztulását elbeszélő tabló tetejére a leletekből egy kapuzat évszámmal ellátott valódi záróköve, aljára egy ágyúgolyó került.

Kölcsönhatások egy régészeti-történeti téma és az irodalmi muzeológia eszköztára között

Első feladatként a kiállítás hangulatába való bevonást: a látogató motiválását, a kor szereplőit jellemző, személyes hang megszólaltatását tűztük ki, vagyis a parkettás kiállítótérből a várhegyen folyó múltba kívántuk gondolatban áthelyezni a látogatót, megszüntetve idő-tér korlátokat. Ennek mikéntjét, magát a művet az egyik szövegtábla idézete példázza, ahol a választott korszakhorizont, a 16. század első évtizedeinek történetmesélője szólítja olvasóját.

[...] hallgasd meg azt a történetet, hogyan szabadult ki nagy Perényi Ferenc úr, nagyságos Perényi Péter úr fia aki a Magyarországon levő Abaúj vármegye főispánja volt valaha, most ellenben, jaj, kemény fogságban van. Nem akárkitől, hanem magától nagyságos Perényi Ferenc úrtól vettem ezt, akinek kiszabadulása után nevelője lettem; ő mesélte nekem annak rendjelmódja szerint. [...] Mégis reménykedem, hogy – ilyen a te emberséged – nem veti meg ezeket, bármilyenek volnának is; te, aki oly nagy barátsággal, nyájasan fogsz meghallgatni engem, ismeretlent, aki ugyanazokat, csak a főbb pontokat érintve és sok egyebet is mesélek.

Sztárai Mihály *História Perényi Ferenc kiszabadulásáról*

A fenti, a helyszínhez kapcsolódó történeti szövegek szerepeltetése megszokott a régészeti kiállításokon. A mi ötletünk túlment ezen, a régészeti tematikához lazán kapcsolódó irodalmi idézeteket applikáltunk. Az első pillantásra szokatlanak tűnő gondolatból termékeny módszertani kísérlet lett, a „határátlépésnek” a látogató szempontjából könnyen belátható a haszna: a múlthoz való közelítés során nem elkülönült tudománysszakokkal, hanem egy hajdani életvilág összekapcsolódó pontjaival, tárgyi, szöveges, vizuális teljességével találkozunk a muzeológiai bemutatásban.

Egy várhoz, váromhoz természetesen eleve számos irodalmi asszociáció kötődik, hiszen minden vár több, mint épületmaradvány vagy turisztikai célpont. A várak a nemzeti múlt fontos jelképei, eleven helyszínei, kiemelt szimbolikus tartalmak kötődnek hozzájuk. A birtoklás, hatalom, ostrom, pusztulás képeit a közösségi tudatba leginkább az irodalmi, képzőművészeti alkotások emelik be, ezek rögzítik. A vár mint a fizikai és erkölcsi „magasság” jelképe lehet például a jelenhez való viszonyulás kiindulópontja: „Völgyben űl a gyáva kor s határa / Szűk köréből őse sasakára / Szédeleg ha néha felpillant.” (Kölcsey Ferenc: *Zrínyi dala*) Lehet a „fent és a lent” a súlyos egyéni döntések, áldozathozatal példázata: „Ő áll a halála vérmosta fokán, / Diadallal várta be végét.” (Arany János: *Szondi két apródja*) De a vár, mint szimbólum közvetíthet szelidebb tartalmakat is, a középkor iránti nosztalgiát, lehet a tájhoz, a szülőföldhöz való kötődés kifejeződése, ezekre példák Kisfaludy Sándor regéi, amelyek mintegy divatba hozták a romok látogatását és megörökítését a nemzeti romantika korában.

Mi lemondunk a fenti, gazdag korpuszról és jóval szikárabb szempontrendszer alapján dolgoztuk ki a szövegszerű „hitelesség” számunkra használható fogalmát. Kizárólag helytörténeti-régészeti fókuszú, időben és térben Újhelyhez és a vár várárkorához közel született műveket néztünk át. Nem feltétlenül magáról a várról vagy egyáltalán a konkrét leletekről, épületelemekről szóló idézethelyeket kerestünk, kiszélesítettük a válogatást, tág teret hagyva a metaforikus értelmezéseknek is. Ebben segített minket az a tény, hogy az irodalomtörténész számára a szövegek „testközeliek”, vagyis a történésznél talán szabadabban bántak az átvitt értelmű jelentésekkel, nem idegenek tőle a játékos asszociációk sem. Erre lehet példa a várostrom – szerelmi ostrom korabeli irodalmi toposzának hasonlattömegéből kiemelt idézetek társítása a leletek közül a nyílhegyekhez, ajtó-, ablakelemekhez:

Sok erős vitézek, bölcsek és királyok szerelem miatt vesztek,
Ifjak, szép leányok sok mérges nyílai miatt megemésztek,
Országok pusztultak, városok és várak mind földig letörtettek.

Parisnak öröme Priamus királynak birodalmát elveszté,
Troját eltörté, Hectort levágtá, királyt is megöleté,
Ilion országának minden tartományit ellenség kézben ejté.

Pataki Névtelen: *Enryalus és Lucretiának históriája*

Az irodalomtörténeti párhuzamok gyűjtése és rendezése, a kéziratos források felkutatása, digitalizálásának koordinációja, a Perényi Péter életét feldolgozó szerepjáték elsősorban Parádi Andrea munkája. Az ő ötlete volt – korábbi szakterülete alapján⁹ – a széphistóriák és históriás énekek szövegbázisának bevonása, amelyek történetmesélő, részletfestő elemei, képi világa rengeteg konkrét tárgyat jelenít meg. Amikor a szöveg elszakad a valóságtól, a nyelvi metaforákban szereplő tárgyak különleges értelmet, sajátos kontextust kapnak, ha a látogató kézzelfogható közelségben látható, jól azonosítható, korabeli leletek mellé helyezzük őket. Az idézeteknek a szöveggörnyezetükből való kiszakítottasága, a töredezettség jelensége izgalmas módon rímelt a régészeti leletek esetében megszokott, más értelemben vett „töredezettségre”, vagyis a csak részben fennmaradt, hiányos, csak párhuzamok segítségével azonosítható, értelmezhető tárgyakra. Különleges szellemi műveletté válhat az effajta valóságrekonstrukció, ha az egyedi szövegek vagy más művelődéstörténeti források hétköznapi, tömegesen előforduló, nehezen keltezhető, jól ismert funkciójú tárgyakra vonatkoznak.

Vas puszkagolyók: átmérő: 1,2 cm; súly: 8,4-8,8 g; A kisméretű puszkagolyókat vasból, öntéssel készítették el. Megfigyelhető rajta az öntésnyomat, amely az öntőforma két felének találkozásánál, keskeny vonal formájában, valamint kis ovális foltként jelentkezik a golyók

⁹ 2003-tól az ELTE-BTK Magyar Irodalomtudományi Intézete Doktoriskolája Reneszánsz programjának (Centre de Hautes de la Renaissance – CHER) tagja, textológus, szűkebb szakterülete a régi magyar irodalom hálózati kritikai kiadása, a históriás énekek, széphistóriák, a Balassi-filológia. Az Irodalomismeret jelen számában a Kosztolányi kritikai kiadás munkatársaként van jelen írásával.

felületén. A 16. századi golyókon megfigyelhető öntőcsap csomók azt bizonyítják, hogy a várbeli katonák készítették őket.¹⁰

Ímé, más fortél: sok fát hordának,
Vár fölött nagy halmokat rakának,
Árokbanhasábfákat hányának,
Hogy nagy ostrommal arról béhágnának.

Vitézök arra es gondolának,
Tonnákba, hordókba ők rakának
Aprópuskákat, szakállasokat,
Kik az árokba széllel ropogának.

Ím, az rakás fák mind felgyúlának,
Könnkö, szurk, faggyú kihányatának,
Az terekök ott sokan hullának,
Ez sok fortéllyal semmit használnak.

Tinódi Sebestyén: *Egri históriának summája*

A fenti módszerek, a széphistóriák, históriás énekek, vagyis az alsóbb regiszterek bevonása a gyűjtésbe, a töredezettség, az egységes műalkotásból való kiemelés, a tárgyakhoz való társítás, tehát a különböző típusú múltlenyomatok összekapcsolása szinte észrevétlenül készíti a látogatót arra, hogy a korabeli életvilágról valamiféle egységben gondolkozzon.

A hitelesség fentebb körülírt kritériumának – hogy a választott időhorizonthoz és a környékhez, a várbirtokosokhoz valamilyen módon köthető művet válasszunk –, kevés szerző felelt meg. Kiemelten sok szöveget emeltünk be háttéranyagként a Pataki Névtelenről, a kor egyik legnevezetesebb széphistóriájának, az *Euryalus és Lucretiának* írójától, aki Sárospatakon, a várhoz tartozó Gombos kertben fejezte be munkáját, amelyet a 15. századi humanista, Aeneas Sylvius Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa novellája alapján szerzett 1577-ben. Példaként a széphistóriának az épületelemekhez kapcsolható egyik töredéke:

Euryalus mondá: „Nem nehéz dolog ez, majdan megcselekszem,
Ajtódat zárold bé, míg én az lajtorját az ablakra feltésem,
Szerelmünk örömet soká halogatjuk, azmint eszemben vészem.»

A névtelen azonosítása ma is kérdéses, felmerült Balassi Bálint neve is többek között azért, mert az udvari szerelmi frazeológia korai szerelmes verseinek előképévé teszi a szöveget. Balassi ismerte az *Euryalus és Lucretiát*, nótajelzéseiben többször is hivatkozik rá.

Ez a kapcsolat és a költő ismertsége indokolta a Balassi-versek szerepeltetését. A költő a „katonaélet” témakörében van jelen, például az egyik tablócímben: *A vár védelme – „...fényes sok szép szerszám, vitézlő nagy szépség, katonatalálmány, újforma ékesség”*. De helyet kap egy Balassi-szöveg a vár pusztulásáról szóló tablón – sajátos, ironikus módon egy szerelmi fogadalommal. Lázár deák híres térképe itt topográfiai útmuta-

¹⁰ A vitrinszekrény megvilágított fiókjában, a tárgyak mellett olvasható leírás.

tó, a rajta olvasható idézet a valóságos tárgyak és dolgok megsemmisülését tragikus-játékos hangon köti a szerelmi érzés örökkévalóságának „bizonyításához”. Akárcsak az egész kiállításon, a szövegekben központi helyet kapnak az időmetaforák, az értékpusztulás különböző formái. Itt, a versben elválaszthatatlan tény a természeti, és emberkéz létrehozta dolgok közös sorsa, a virágok hervadása és várak, városok birodalmak megsemmisülése.

A vár pusztulása

„...csuda, hogy mindeddig sem emlékeztünk erről”

Az ostromot követően valamilyen építkezés – vélhetően javítás és helyreállítás – zajlott a várban. Ennek bizonyítéka egy kőre itt látható, **1533-as évszámmal ellátott lőtoredeke** is. Perényi azonban a visszalaglott Újhely várát már tisztjeire bízta, és siklósi birtokára távozott. 1534 elején fogott hozzá Sárospatakon a vár és a város déli felét övező erődíszek építéséhez. 1537-ben pedig már „Pataki várunkból” kezdetével irt levelet.

Sárospatak várának felépülése után Újhely hadászati jelentősége csökkent, s várnagya (castellanus), Wégh Ámbrosz elől kezdve a pataki várban töltött be azonos tisztséget, korábbi helyén senki sem követte. Perényi 1537 tavaszán ismét nyíltan Szapolyai János pártjára állt, s ekkor a Pálóczi-birtokok 1526. évi adományozásának megerősítését kívánta urától.

1539 után alig említi Újhely váráról. Az **1546-ból és 1548-ból ismeretes oklevelek** a várat már **lerombolt**-ként jelölik meg, pusztulásának közelebbi időpontjáról és körülményeiről azonban nincsenek források. Talán a Habsburg Ferdinánd-pártiak ezzel bosszulták meg Perényi pártfordulását, átállítását Szapolyai János oldalára? Az sem kizárt, hogy maga Perényi hagyta romba dőlni, vagy romboltatta le, miután a sárospataki vár megépítésével elvesztette stratégiai értékét, s fenntartása csupán költséget jelentett volna.

Idővel paloták házak, erős várak, városok elromolnak. Nagy erő, vasztagság, sok kincs, nagy gazdagság idővel mind elmúlnak. Tavasz! szép rózsák, lilium, viőlák idővel mind elhulnak.

Babasi István [Az ő szerelmének örök és maradványaitól]

A szájhagyományból az írásbeliségbe érkező, históriás énekszerző Tinódi Sebestyén művei is kiváló alpanyagul szolgáltak a katonai objektumként tekintett vár leleteinek „megszóllaltatásához”. De érdekes és a témához szorosan kapcsolható az Arany *Toldija* kapcsán ismert, a Perényi család szolgálatában talán tanítóként tevékenykedő Ilosvai Péter, számos világi témájú verses história szerzője. Legismertebb munkája, *Az híres-neves Tholdi Miklósnak jeles cselekedetiről és bajnokságáról való história* (1574), az újhelyi várat is emlegeti:

Egy cseppet sem késék, Pesten általméne,
Klastromban gárgyántól barát ruhát vöve,
Kurta pejlovára mint egy barát üle,
Újhely vára felé hamar el-kiléptete.

Mikoron Újhelyben lovon el-béjuta,
Újhely piacára szépen bényomtata,
Oktalan őnéki nagy öklelőfája,
Piacon hogy nyargal, szikrázik ló patkója.

A szintén a környékhez köthető Moldovai Mihály itt olvasható verse nem konkrét tárgyat illusztrál, inkább egy hangulatot, életerzést közvetít. A kiállításon mellé került kép egy werkfotó, életkép, amin a feltárás résztvevői a valamikor lakótérben közösen gondolkodva azonosítanak egy kölelemet. A tablón kétféle emberi hang, két beszélgetés kerül egymás mellé. Az egyik tanító, okító, büszkélkedő tónusban szólítja meg az olvasót és leírt, lejegyzett formában maradt fenn, a másik párbeszédre csak következtetni tudunk a látványból.

A lakótér

„...ők gyakran ablakokban hogy himőt varrnak”

A várak nemcsak hadászati objektumok voltak, birtokosaik számára kényelmes szállást is kellett nyújtaniuk. Többségükben voltak nagyobb vendégsereg fogadására alkalmas reprezentatív terek, esetleg kápolnák, lakosztályok, konyhák és raktárak. Ezek külön **palotaszárnyban** kaptak helyet az emeleten, ahol a legkellemesebb volt a klíma.

Szápen faragott ajtók és ablakok, üstűkük, festett és színesekkel díszített, esetleg faturkolatú falak, szőnyegek és bútorok tettek vonzóvá az életet. Ezt akkor is szem előtt kell tartani, ha ma már csak ridg köfalakat látunk.

Az elpusztult tárgyak megismerése fontos a régész számára, aki források sokaságával dolgozik. Figyelembe veszi más, kiásott vagy folyamatosan fennmaradt várak építészeti és tárgyi emlékeit, az ábrázolásokat és az írásos forrásokat is. Ezek együtt segítik a kultúra egészének megértésében, a kiásott anyag interpretációjában.

Ez a poncolással díszített **gyűrű** egy 16-17. századi nemesasszonyé lehetett, aki a háztartás gondjai mellett kézmunkázással is sok időt töltött. Az ehhez szükséges eszközöket mives, értékes anyagokból készült varróladában tartotta, mely egyben szobadísz is volt. A díszruhához sokféle különleges varrást és hímzést ismertek: lengyelt, olaszt, magyart, spányolt, törököt, németalföldit, melyekhez gyakran használtak arany és ezüstfonalat is. Az egyszerűbb, hétköznapi ruhákat, például a fehérneműket varróleányok készítették.

Ez a **csat** a 14. században megjelent, díszesebb, gótikus ízlésnek felel meg, az előzőek viselőitől színglő palástok kiegészítő eleme. Kis mérete, apró csatpecke nem tette alkalmassá arra, hogy egy anyagot összelűsznek vele, valószínűleg felvarrt díszítőelem lehetett. A rombusz alak évszázadokon át kedvelt volt, számos hasonló ismerünk régészeti feltárásokból, nyugat-európai festményekről, szobrokról.

A **sarokpatkó** vagy csizmapatkó mint viselet a 15. század végén, török hatásra terjedt el Magyarországon. A csizmát a készítőmester kifordított állapotban varrta, majd színeire fordította, és a sarokvarrást már kívülről fejezte be. A patkót védelmül erősítették a csizma sarkára, vastag talpa 2-3 centi magas patkókat is könnyen elbírta.

A patkós csizma viselése hosszú ideig nemesi előjognak számított. Értékes volt, a Thököly-, Rákóczi-ájak leltárában is emlék.

1668-ban például egy csizma patkójával, sarkantyójával együtt a Duna-melléken 30 dénárba került. A 17. században már különváltak a magyar és török munkájú csizmák.

A csizmákat különböző minőségű bőrből varrhatták, a tehetősebbek nem piacon vásárolták, hanem „mondva csináltatták” ünnepi és hétköznapi viseletre szánt csizmákat is. A csizmára szerelt patkók hatására alakult ki a mai cipőkön szokásos, bőrral borított faszarok.

A csizmapatkót a hiedelem szerint le kellett szerelni a halott csizmájáról, hogy mikor a temetés után hazament megköszönni a szállást, lépteit ne lehessen hallani.

Az egyik kőfaragványon talált **malomjáték** arról tanúskodik, hogy a társasjátékok, a szórakozás is jelen volt a vár falai között.

Bődog ember, kinek ő házában
Fája bővön vagon odvarában,
Nagy laznakja ő vetett ágyában.

Vagyon neki báránybőr kintése,
Alul fölül neki bélese,
Fődkapcival rakva szekernyije.

Ez **ly** ember az hiedgtől nem fél,
Cellájában gyönyörűségben él,
Mert az hiedg ő házában nem fél.

Ő kezében vagon szép kesztyűje,
Nagy púposon fölül ő süvege,
Átből tetszik neki legénsége.

Moldovai Mihály | Bődog ember,
Anek ő házában

A nem irodalmi, hanem hétköznapi forrásszövegek, például szakácskönyvek használtára, a sajátos kontextus megteremtésére példa a kerámiaanyagot bemutató

tabló. Telitalálat például „Az jól megégetett fazék...” kezdetű idézet, ami fontos régészeti információt mond el a korszak nyelvén.

Edények

A várásatáson legnagyobb mennyiségben kerámia került elő – döntően töredékes formában, melynek csak egy részét lehet újból összeilleszteni. Párhuzamok alapján viszont rekonstruálni lehet az egykori edényformákat. Anyaguk, formájuk, díszítésük, készítményi technikájuk megmutatja a régész számára, hogy nagyjából melyik időszak termékei, helyi gyártásúak-e vagy távolabbi importtárgyak. Itt **13-17. századi** edénytípusokkal találkozunk.

A 13-14. századi kerámia egyik jellegzetes típusa az itt látható **fazék**. Korongon formálták meg, és bekarcolt hullámvonallal díszítették. A peremét úgy alakították ki, hogy pontosan rá lehessen illeszteni egy fedőt. Használat közben kívülről megégett, kormos lett.

Több 13-14. századi fazék aljtöredékén megfigyelhető a **fenékbélyeg**. Ezek általában valamilyen kereszt alakot formáznak. Feltehetően praktikus okokból kerültek az edény aljára, de vannak, akik mesterjegynek, mások mágikus motívumnak tekintik.

A várból előkerült legkésőbbi leletek közé tartozik néhány 16-17. századi edénytöredék. A 16. századi, zöldmázas, **fűles edény** fehéragyagból készült, rácsos mintázatát pecsételővel alakították ki.

A 16-17. századi **folyadéktároló edényt** már más technikával díszítették. Fehér színű agyammázzal vonták be a kerámiát, a vékony fekete kontúrokat írókával (kis, szűk nyílású festéktartály) vitték fel, majd mázzal töltötték ki.

„Az jól megégetett
fazék több ideig
állandó, és aki
tisztán tartja,
tisztán iszik belőle”

Abban sok az edény, Mind nagy és mind
kicsiny, Polczon, szegen, fogason:
Kiket tart csak diszért, Kit házi szükségért,
Ki fa, ki cserép, ki ón;
Abrosz, kendő, kárpit, De ki tudná rendit?
Van sok türedék vászon.

Felvinczi György | A jó gazda-asszonynak dicséreti

A szerény alapterületű tárlat egyik fontos dilemmája volt, hogy milyen eszközökkel tudná megidézni a vár egyik lényeges, a pusztulás előtti időhorizontját, a 16. század elejét – egy távoli, az utókor által áttekinthetetlenül sokarcúnak, kegyetlennek és tragikusnak látott kor atmoszféráját? Itt központi személynek a kalandos életű

koronaórt, a vár egyik utolsó birtokosát, Perényi Pétert választottuk. Valós történeti értékelése, életrajzának ismertetése előtt a portré mellett négy idézettel pozícionáltuk a figurát:

A világ teremtése óta nem volt és nincs is nagyobb áruló a földön. Kétszer árult el engem, elárulta János királyt, elárulta a németek királyát, elárulta saját fiát, saját vérét, aki a marokban van.¹¹

Eközben hallottuk Budán, hogy Perényi Péter is, János király előtti gyalázata miatt, Ferdinándhoz pártolt, Bécsben előtte áll és esküt tett Ferdinándnak háromszor, miként János királynak Székesfehérvárott a koronázás idején, így a magyarok serények voltak hűtlenségükben, mely hűtlenségük által elvesztették saját ősök hitét is, akik nagy fáradsággal s vérük nagy ontásával foglalták el Pannóniát.¹²

Írja uraságtok, hogy sok mindent terjesztenek rólam. De bár mennyit is terjesszenek, azt higgye meg uraságtok, hogy legkegyelmesebb uramnak és Királyomnak híven akarok szolgálni, és nemzetemet semmi áron sem akarom cserbenhagyni. A két fejedelem megegyezését úgy áhítom, hogy ezért az áldott egyezségért egy ingben, mezítláb minden jószágomat, amit Isten adott nekem, odahagynám, Isten engem úgy szeressen.¹³

[Várday és Perényi] ugyanabban az időben, az árulásnak ugyanazzal gyalázatos bűnével árulták el és tették tönkre hazánkat, és míg Szulejmánt a nagylelkűség híréhez segítették, János kegyességét veszélyes, sőt szánandó érdemnek mutatták be. [...] Ha az emberek – és nem inkább az ország elvesztésére született undok szörnyetegek – minden, tulajdonképpen az ő javukra szolgáló megfontolást nem utasítottak volna el, akkor még mindig elviselhető helyzetbe juthattunk volna vissza, és valamilyen hazánk mégiscsak maradhatott volna, ha a végzet rendeléséből az eszeveszettség ösztökélésére a polgári hálátlanság megtestesítői, ezek a mindenkinél förtelmesebb halandók nem őrvöngének a végső pusztulásig.¹⁴

Ebben a megoldásban a cél a kíváncsiság felkeltése. Ugyanez vezetett minket az életrajzot, a szöveges és képi forrásokat¹⁵ ismertető érintőképernyős program¹⁶ megosztásában: feleletválasztós játékban kell kideríteni, milyen döntéseket hozott Perényi Péter, és mi történt a főúrral a mohácsi csata utáni három esztendőben. A választokat lehet „érzés után”, saját elképzelés alapján megadni, majd ellenőrizni a program másik felében. Például:

¹¹ I. Szulejmán véleményét idézi 1539-ből SZTÁRAY Mihály, *História Perényi Ferenc kiszabadulásáról. Perényi Péter élete és halála*, Bp., 1985, 118–119.

¹² SZERÉMI György *emlékirataiból*, h. n., Forum, é. n., 73. = http://adattar.vmmi.org/fejezetek/765/01_szeremi_gyorgy_emlekirataibol.pdf

¹³ PERÉNYI Péter levele Thurzó Eleknek, 1537-ből, idézi SZTÁRAY Mihály, *História Perényi Ferenc kiszabadulásáról*, i. m., 117.

¹⁴ Keszérű Mihály nádort idézi FORGÁCH Ferenc, *Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemisége alatt*, Bp., 1982., 319–320.

¹⁵ A program háttere egy jól ismert török miniatúra (Isztambul, Topkapu Szeráj Múzeum), amin az a jelenet látható, amint I. Szulejmán 1529. augusztus 18-án átadja a Szent Koronát Szapolyainak. Ezzel együtt, hűtlensége büntetéséül, mivel Ferdinándot magyar királlyá koronázta, Szapolyai Perényi Pétert is túszként kiszolgáltatta a szultánnak. (FEHÉR Géza, *Török miniatúrák a magyarországi bódótság korából*, Bp., Magyar Helikon – Corvina, 1975.)

¹⁶ A két program szemléleti kereteit meghatározó feldolgozás PUSKÁR Anett *Perényi Péter politikai pályafutása* című tanulmánya volt. (http://mek.oszk.hu/02100/02125/pdf/16_puskar.pdf)

A mohácsi csatában a Pálócziak utolsó sarja, az újhelyi vár birtokosa is elesett. A birtokot Perényi Péter igényelte, akinek családjaé korábban, a 15. század közepéig volt.

Hogyan jutott a sárospataki vár birtokába?

a) Adományként kapta hősiességéért a mohácsi csatában. b) Ulrik lovag segítségével, aki megnyitotta a vár kapuit Perényi előtt a vár ostroma során. c) A mohácsi csatában elesett Pálóczy özvegyétől foglalta el a várat.

A kérdések háttere a korszak fametszeteinek felhasználásával készült¹⁷ egyedi grafika, illusztráció – ami segíti a beleélést a játékba.

A szertartás után a főúr azonnal Füzérre vitte és biztonságba helyezte a koronát. János király egy díszes és aranyozott zászlót akart Perényi Péternek ajándékozni, azonban csoda történt: hirtelen oly nagy szél támadt, hogy a lobogót tizenkét katonára sem bírta kivinni a prépost palotájából. Milyen előjelnek tekintették ezt a különös jelenséget?

a) Szapolyai János hosszú és virágzó uralkodásának előjelét látták benne. b) A király korai halálának baljós előjeleként tekintették. c) A főúr árulásának baljós előjelét látták benne.

Itt a képen először az aranyos lobogókat látjuk, majd a főurat, hóna alatt a magyar koronával.

Zárásként a játék a várral kapcsolatos egyik legfontosabb forrásra hívja fel a figyelmet:

1534-ben kelt az utolsó, bizonyíthatóan Újhelyből írt levél, melyben a koronaőr a kassai tanácshoz fordul segítségért. Ezután Perényi a sárospataki várba teszi át székhelyét. Mit kér levelében a kassai tanácstól?

a) Katonákat a vár védelmére. b) Elmaradt adóinak beszedését sürgeti. c) Kőműves mestereket kér a sárospataki építkezésekhez.

Nem nehéz kitalálni, mi a jó válasz, a középkori fénykor és a rövid utóvirágzás után hamarosan jelentéktelenségbe süllyed az újhelyi erődtény.

A történeti horizont egyik lényeges – de a régészet összefüggésében természetesen csak az említés szintjén jelezhető – aspektusa a művelődés, az írás-, olvasás- és könyvkultúra, ami itt „...*valamennyi privilegium leveleim vadnak ... azokat jámborok és szavabíró emberek lássák meg és olvassák meg*” mottóval jelenik meg. A levél, a szépirodalmi mű, az igazgatási okirat, vagyis az oklevél, a papír, a könyv olyan tárgyak, amelyekről szóló tudásunk nélkülözhetetlen akár a régészet szempontjából is, mégis jelenlétükre a várban még közvetetten is nehezen következtethetünk.¹⁸ Itt a korszak rendkívül gazdag anyagából éppen a helytörténeti szempont előtérbe helyezésével válogattunk, a Perényi Péterhez köthető legfontosabb művek villannak fel. Élete végén, hosszú bécsújhelyi raboskodása idején összegyűjtötte és latin párversekbe szedte az Ó- és Újtestamentum párhuzamos helyeit, s Augustin Hirschvogel, nürnbergi rézmetszővel készíttetett hozzá illusztrációkat, melyből néhány itt is látható. Sztárai Mihály és Tinódi Sebestyén is megírta fiának, a hétéves Perényi Ferencnek

¹⁷ Az illusztrációkat Illés Anna grafikus készítette.

¹⁸ A könyvkultúrához kötődő tartalmak és az ablakmélyedésben kialakított vitrinben látható oklevél-, és könyvmásolatok és S. Püske Anikó és Thurnainé Mijatovics Zorka munkája.

történetét, akit apja maga helyett adott török fogságba, s tíz évvel később kalandos úton megszökött és hazatért.

Álnok hálójában egyszer el-bééjté
Az jó Príni Pétört mikort elviteté,
Hitit, fogadását császár elfelejté,
Az nemes úrfiat nagy fogságba veté.
Nagy somma kincsevel magát ő megváltá,
De semmi lón néki kincse oda-volta,
Csak fiátul ne lészön vala megváltá,
Kit, nem lón mit tenni, császárnak hozata.
Vala nagy bánatja szép asszon társának,
Fiát, hogy megérté, vinnék az császárnak,
Erő szakaszokdék kezének, lábának,
Földhöz öté magát, ott sokan sírának.
Sokat szép fiának ő nem szólhat vala,
Mert nagy keserőség szívét folta vala,
Ölelgeti, sírva apolgatja vala,
Egy hintőszekérben úgy öltette vala.
Lón Príni Pétörnek így szabadulása,
És az ő fiának odamaradása,
Az magyar uraknak lón példaadása,
Néki mind éltiglen nagy fohászokdása.

Tinódi Sebestyén: *Príni Péternek, Majlát Istránnak és Terek Bálintnak fogságokról*

Fantáziaébresztő jelenetek – a fiát török fogságába küldő nagyúr –, izgalmas momentumok, hangulatok jelzik, milyen történetek színhelye lehetett a periferikus helyzetű újhelyi vár, illetve hogyan köthető össze – például Hirschvolgel metszetei révén – a korszak nagy kulturális centrumaival, a korabeli Európa magasművészetével.

Műveltség

A kora újkor időszakában nem csak az anyagi kultúra ment át döntő változásokon, hanem a várak, a főúri paloták és városok lakóinak műveltsége, az elbeszél, olvasott és írott szövegek világa is. A humanizmus elterjedésével a könyvkultúra és a közéleti **olvasási szokások** jelentősen átalakultak. Bővült a közműveltség, egyre többen ismerték a betűket, használták az hivatali adminisztráció, a gazdasági, egyházi, a felsőszociális élet, a hírek, az információk közvetítésének területén.

A **könyvkultúra** sokszínűvé vált. A szórakoztató irodalmat kis formátumban, míg a tanító jellegű szövegeket nagy alakú fölkötésekben adták közre: másként olvasták a szabadon rendelkezhető irodalmat, amit akár utazásra is magukkal vihettek, mint a tekintélyes szerzők drága kiadásban megjelentetett könyveit. A szövegek kritikus, érő olvasása vezetett el a korszakot meghatározó egyházi és morális művekhez. A protestáns gondolkodás terjedésében alapvető szerepet játszott a **könyvek nyomtatása**, melyorsította a szövegek terjedését, és csökkentette az egyes példányok árát: így azok sokak számára váltak elérhetővé.

Príni Péter, a vár utolsó barokkos élete végén, hosszú bécsiélelvi rabkötődése idején eszményítőlt és latin párversékbe szedte az ő- és Újtestamentum párhuzamos helyeit. Augustin **Hirschvogel, nürnbergi rézmetszővel** készíttetett hozzá illusztrációkat, melyek néhány itt is látható. Szár és Mihály és Tinódi Sebestyén is megírta fiának, a hétéves Príni Ferencnek történetét, akit apja maga helyett adott török fogságba, s tíz év után kalandos úton megszökött és hazatért.

Álnok hálójában egyszer el-bééjté
Az jó Príni Pétört mikort elviteté,
Hitit, fogadását császár elfelejté,
Az nemes úrfiat nagy fogságba veté.

Nagy somma kincsevel magát ő megváltá,
De semmi lón néki kincse oda-volta,
Csak fiátul ne lészön vala megváltá,
Kit, nem lón mit tenni, császárnak hozata.

...valamennyi privilegium leveleim vadnak ... azokat jámborok és szavahírt emberek lássák meg és olvassák meg"

... hallgató meg azt a körlevelet, hogyan szabadult ki nagy Príni Ferenc úr, magyarságon levél Abaj vármegyén községbe volt vala, most ottlomban, jó kemény foglalatban van. Nem akartó, hanem magától magyarságon Príni Ferenc úr, velem ezt, akinek kiszabadulása után nevelte lettem ő mesébe nekem annak nevelő-műde szerint. [J.] Mégis nemnyekedem, hogy – ilyen a te emberiség – nem vet meg okost, bármennyek valának is, te, aki oly nagy barátsággal, nyílással fogsz meghallgatni engem, ismered, aki ugyanazok, csak a föld pontokat érintve és sok egyebet is mesélek."

Szár és Mihály / História Príni Ferenc: Álnokhálójában

... hallgató meg azt a körlevelet, hogyan szabadult ki nagy Príni Ferenc úr, magyarságon levél Abaj vármegyén községbe volt vala, most ottlomban, jó kemény foglalatban van. Nem akartó, hanem magától magyarságon Príni Ferenc úr, velem ezt, akinek kiszabadulása után nevelte lettem ő mesébe nekem annak nevelő-műde szerint. [J.] Mégis nemnyekedem, hogy – ilyen a te emberiség – nem vet meg okost, bármennyek valának is, te, aki oly nagy barátsággal, nyílással fogsz meghallgatni engem, ismered, aki ugyanazok, csak a föld pontokat érintve és sok egyebet is mesélek."

Szár és Mihály / História Príni Ferenc: Álnokhálójában

*Civilek a pályán: hogyan hatottak a feltárás bemutatására
a régészeti szakmán kívüli résztvevők szempontjai*

A kiállítás nyilvánvalóan magán hordja a heterogén összetételű csapat jellemzőit, elmondható, hogy ez a sajátos helyzet egyszerre adott előnyöket és leküzdendő nehézségeket is. A különböző bölcsész diszciplínák munkamódszerei természetes módon eltérnek egymástól: a rendezés folyamata lehetőséget adott a különböző „szakmaiságok” ütköztetésére, az egymásról élő sztereotípiák leépítésére, saját tudományos korlátainkra való reflexióra. A Petőfi Irodalmi Múzeum részéről delegált résztvevők egy régészeti kiállítás tartalmi, szövegei kapcsán felfoghatók voltak úgy is mint laikus, de elkötelezett érdeklődők, vagyis a „közönség” egy fontos rétegét szimulálták. Ez új impulzusokat is adott a bemutatás eszközrendszerének kidolgozásához: egyszerre jelentett távolságot a tartalomtól és érzékenységet a tartalom iránt.

A közös munka legfőbb terepe a 27 darab nagyméretű tábla volt, a feladat a tulajdonképpeni információhordozó közeg arculatának, jelképrendszerének, szövegrétegeinek kitalálása. Dönteni kellett a vizuális értelmező eljárásokról: hogyan jelöljük a valós és a csak illusztrációként szereplő tárgyat, hogyan utaljanak a kiemelések a vitrinben látható leletekre. Milyen fotókat közöljünk: a jelenben tartáshoz, a személyesség megteremtéséhez az utolsó évad során a régészekről, a munkafolyamatokról készült fotósorozat darabjait állandó arculati elemként szerepeltettük. Ugyanígy a korabeli, a tárgyak készítését és használatát bemutató attraktív, részletgazdag középkori ábrázolások közül is elsősorban a mozgalmasságot, az emberi aktivitásokat ábrázolóakat választottuk.

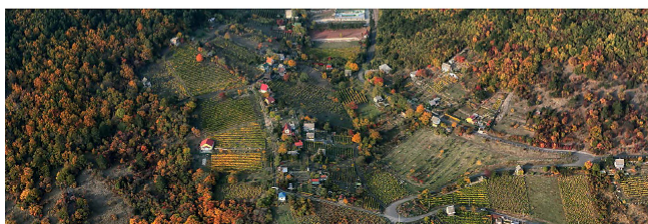
Statikus anyagközlés helyett tehát, ha mód volt rá, mindig a kor konkrét cselekvőivel, hétköznapi alakjaival és a feltáró régész tevékenységével együtt jártuk körbe az adott témát, remélve, hogy a múlt és jelen különböző „rétegeinek” egyben láttatása segít a látogató reflektált figyelmét fenntartani. A szöveges leírásokban arra törekedtünk, hogy az ismerősnek, kézenfekvőnek tűnő tárgyakat ismeretlenné, jobban mondva megismerendővé változtassuk – új, szokatlan információkat adva a készítéséről, funkciójáról, a lelőhelyből kikövetkeztethető sorsáról.¹⁹ A táblákészítés alapját természetesen a leletek és a dokumentáció, a rajzok, fotók kidolgozottsága, az invenciós, izgalmas tárgyleírások, és a vonzó illusztrációs anyag adta. Könnyű volt mottót találni például a korrekt topográfiai ismertetéshez tartozó fotóhoz, ami elevenen mutatta a táj, a vidék lenyűgöző szépségét, hangulatát: „...fákkal, kősziklával bővös hegy, völgy, erdő, kit az sok csata jár, s jószerencse leső”. (Balassi Bálint: [Hatvanhatodik] VALEDICIT PATRIAE, ANICIS IISQUE OMNIBUS QUAE HABUIT CARISSIMA)

¹⁹ Például a puskagolyókról számos, nem közismert többletinformációt adnak meg a táblák: miből készültek, miből lőtték ki, valóban használták-e vagy raktározták, a várban öntötték őket vagy egy ellenséges támadás nyomai stb.

1390-től Újhely már nem királyi tulajdon, Luxemburgi Zsigmond korától a Perényiek és Pálócziak kezén van. A **váruadalom** felépítéséről és működéséről a 15. végétől vannak forrásaink, számadások, kimutatások és összeírások. 1450-ben még Újhely számított a zempléni uradalom központjának. Később, Perényi Péter birtoklása alatt elvesztette jelentőségét, már védelmi célú megerősítések sem történtek és egy nagyobb birtokegyesítés része lett Füzérrel és Terebessel együtt.

A késő középkorban tehát az újhelyihez hasonló várakat **már nem használták lakóhelyként**, inkább csak a tulajdonos hatalmát biztosították. A magyarországi arisztokrácia számára a társadalmi állásához méltó székhely kialakítása lett a legfontosabb cél, vagyis kényelmes lakótereket, reprezentatív palotákat, kápolnákat építettek a főurak.

*„Urak és fő népek, kik
községgel bírtok, s néki
törvént tésztek, örökké
dicsérvén az Urat féljétek!”*

Az irodalmi idézeteknek itt elsősorban hangulatkeltő szerepet szántunk, hogy modalitásukkal kiegészítsék a leíró szövegeket, megelevenítsék a tárgyakat, helyszíneket. Így például *A lakótér* – „...ők gyakran ablakokban hogy hímöt varrnak” című táblán ezt olvashatjuk:

Szépen faragott ajtók és ablakok, ülőfülkék, festett és szöttesekkel díszített, esetleg faburkolatú falak, szőnyegek és bútorok tették vonzóvá az életet. Ezt akkor is szem előtt kell tartani, ha ma már csak rideg kőfalakat látunk.

A közérthető, könnyen olvasható mondatok mögött súlyos tudományos megállapítások bújnak meg. A fenti szöveg azt mondja, hogy a régész egyik legfontosabb feladata az értelmezés, az épületrészek funkcióinak azonosítása. Egyben figyelmeztet arra a talán nem mindenki által ismert tényre, hogy a régész nem passzívan „kiássa” és dokumentálja a falakat, épületmaradványokat – nem „talál” valamit –, hanem aktívan keres, kérdések mentén irányítja a feltárás stratégiáját.

Az egybenyló vagy elzárt terek, a leletek utalnak az egykori *t é r h a s z n á l a t r a*. Melyek azok a részek, ahova a vár minden lakójának volt bejárása? A porrá vált díszes ajtószárnyak helyett a mives kőkeretek jelzik, hol voltak a tulajdonos családjának és belső személyzetének fenntartott szobák.

A táblaszövegek megfogalmazásai például ráirányítják a látogató fókuszát a „hiányzó elemekre”, azokra a tárgyakra, amelyekről esetleg lehetnek ismereteink, de számos, különböző oka lehet, miért nem találkozunk velük a leletek között.

Nehéz belegendolni, hogy az egykori anyagi kultúra milyen csekély része maradt fenn a földben és a törmelések között. Ez nem csupán az idő múlásának, a *d o l g o k p u s z t u l á s á n a k* köszönhető. A legértékesebb tárgyakat a lakók vagy a fosztogatók sokszor magukkal vitték, így a földbe csak a jelentőségüket veszített, kidobott vagy elveszett darabok, máskor a szándékosan elrejtett kincsek jutottak.

A korábban szűkösnek, alacsonynak látszó termekben, a térképzéskor ügyelni kellett a látványelemek egységességére – letisztult színek és formák köszönnek vissza az installáció különböző részein. Az elsősorban a falakat használó kiállítás, a kis alapterületű vitrin, a változatos, ökonomikus multimédiás megoldások levegőssé tették a teret, ami most akár csoportosan is kényelmesen bejárható. Cél volt a műemléki belsőépítészeti elemek, a boltív, a szokatlan mélységű ablakmélyedések megtartása, sőt festéssel való hangsúlyozása. Már a régészeti kiállítás igényei szerint készült el a gázcsöveket kitakaró gipszkartonfal kőmintás festése, ami aláhúzza a terep állandó jelenlétét és felerősíti az eredeti építészeti elemek hatását – egy gótikus „ablakfülkévé” változtatva a második terem ablakait. A padlógrafikán, a vitrinszekrény fiókjaiban, az érintőképernyő pihenőpontján és a táblákon vissza-visszaköszön az erdő sűrű, sötét zöldje, folyamatosan figyelmeztetve, utalva a Várhegy természeti környezetére.

A toronyszerű, körbejárható, szintekre tagolt vitrinszekrény zárt, egyenként kihúzható, belülről megvilágított fiókjaiban láthatók a leletek, rövid leírással, és helyenként üres rekeszekkel. Ezt a hiányt a felül olvasható tábla értelmezi:

A vitrinben látható leletek mindegyike a sátoraljaújhelyi vár 2007–2013 között folyó feltárásából származik. Ha üres fiókot talál – nem véletlen. Reményeink szerint egyre több és több tárgy kerül a tárolóba az elkövetkező évek során: egyaránt bővül a leletanyag és a ma-inál nagyobb felületen, az eddigi vagy talán nagyobb intenzitással folyik az ásatás, feldolgozás, a falak állagvédelme. Egyre többen fedezik fel a várat a valóságban is, középkori Újhely fontos régészeti emlékéét.

A zártság a feltárás folyamatát imitálja, a néző egyenként, saját aktivitásával, saját ritmusában fedezheti fel az egyes tárgyakat. Szemmagasságban, üvegfelületek mögött a legszebb, legértékesebb, kiválasztott darabok – a szintek keltezéséhez alapve-

tő fontosságú pénzérmék, ruhacsat, díszes gyűszű, puszkagolyók – tekinthetők meg, ezeket a látogató közvetlen közelből tanulmányozhatja, mintegy „érintésnyi közelségben” van a régműlthoz, és egyúttal támpontot kap a régész ásatás-élményének fizikai megtapasztalásához.

A vitrinszekrény arra is utal, hogy leletek olyan véletlenszerűen „jönnek elő” a fiókokból, ahogy „előbukkannak” az ásatáson – értelmezésük, jelentésük függ a szemlélő előzetes tudásától:

A várkutatás célja nem csupán egy régészeti objektum feltárása, hanem ezzel együtt a teret építő, alakító, használó emberek tevékenységének, gondolkodásának megértése. Ebben központi szerepet kapnak a leletek és régészeti dokumentáció, mert minden előkerült tárgy csak annyit tud segíteni a múlt újraidézésében, amennyi korábbi ismerettel rendelkezünk róla. Értelmezésük segít rekonstruálni az egykori környezetet, hogy tudjuk, mit ettek, hogyan öltözködtek, mivel foglalkoztak a vár hajdani lakói.

A megnyitó után: működtetés és tervek

A 2013. őszi megnyitón – aminek egyik attrakciója a várról élőben közvetített drón (modellrepülőre szerelt videokamera) légifelvétel vetítése volt –, bizonyára az intézmény ünnepélyes megnyitásának is köszönhetően, szinte alig fért be a közönség, s számos hír jelent a helyi és az országos médiában magáról a régészeti tárlatról. Szinte azonnal megindultak a múzeumpedagógiai vezetések, A Magyar Kultúra Napját Ringer Istvánnak a várról tartott előadásával ünnepelte a Kazinczy Ferenc Múzeum, a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár múzeummódszertani sorozatának régészeti témájú előadásai között is helyet kapott a projekt bemutatása.²⁰

Egy eltűnt vár nyomában

Régészeti kutatások a sátoraljaújhelyi Várhegyen, 2007-2013

konceptió és rendezés | KALLA ZSUZSA, RINGER ISTVÁN
a kiállítás asszisztensei | BÁRDI BOGÁTA, HEGYI DÓRA
lábdíjnyelv | JUHÁSZ TIBOR
grafikai arculat | RENÉ MARGIT
szakértők | ANDERS ALEXANDRA, FEHÉR JÓZSEF, KALLA GÁBOR,
PARÁDI ANDREA, S. PUSKI ANIKÓ
installáció és kivitelzés | LACZKÓ FERENC, SPIŠÁK BÉLA, VÁRADI LÁSZLÓ
fotó | SZOBOSZLAY MARCELL
grafikai munkák | ILLÉS ANNA, PÁLOS MIKLÓS
informatika | BADAK FERENC, BÁNKI ZSOLT, HOMONNA LÁSZLÓ,
SCHWIMMER PÉTER
restaurálás | TÓTH EDINA, TÓTH GYULA (kerámia), VÁRADI LÁSZLÓ (fém),
BÁNYI GÁBOR, OSGYÁNI VILMOS (metaszettal) MUJÁTOVICS ZORNA (könyvmakett)
hangfelvételek | BAUERHUBER ENIKŐ, KEMÉNY ARANKA

**„Gyűjtsük össze töredékeinket...
hogy ezáltal is ne legyen üresebb a múlt,
szegényebb a jelen és kétésebb a jövő.”**
Ipolyi Arnold

A kiállítás a Pécsi Irodalmi Múzeum és a Magyar Nemzeti Múzeum
(Kisbér) Múzeuma Sátoraljaújhelyi Várhegyénél jött létre.
Köszönettel mondunk az alábbi közgyűjteményeknek:
Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Nemzeti Levéltár, Szepmúzeumi Múzeum
A régészeti feltárás Sátoraljaújhely Város Önkormányzata és
a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával zajlik.
a feltárást végző intézmény | MAGYAR NEMZETI MÚZEUM (KISBÉR) MÚZEUMA
a feltárás vezetője | RINGER ISTVÁN
(2013)

²⁰ Pilla a tokban 2. = <https://www.youtube.com/watch?v=u-41AF3TLLM> [2014. 04. 30.]

A 2014-es év elejére elkészült egy virtuális tárlat, amelyben nem csupán a tér, a műtárgyak és tablók láthatók, de használható az érintőképernyős pontok teljes anyaga, tehát hozzáférhető a felkerült dokumentáció és a strukturált tudáspont, ki lehet próbálni a játékokat, meghallgatni a fülhallgatókban szóló anyagokat. A Régészettudományi Intézet oktatóival együttműködve a nyáron régészeti múzeumpedagógiai foglalkozások beindítását tervezzük a hallgatók bevonásával. Az ez évi feltárás eredményei – reményeink szerint – már ősszel követhetőek lesznek, ekkor látszik majd először a változások követésére tervezett installáció, multimédiás eszközök haszna. A távlati célokat – mint a feltárás és a kiállítás okostelefonos alkalmazásokkal való összekötése, történeti-ökológiai tanösvény létrehozása – az újhelyi vár teljes feltárására és műemléki helyreállításának támogatására alakult civil egyesület támogatja majd. Talán ezek segítségével valósul meg majd Ipolyi Arnoldnak a fogadófalán olvasható óhaja: „Gyűjtsük össze töredékeinket [...] hogy ezáltal is ne legyen üresebb a múlt, szegényebb a jelen és kétesebb a jövő”.